

Σχέσεις «προ»ελληνικής και νεοελληνικής γλώσσας

1. Κλείνει σχεδόν ένας αιώνας από τότε που τέθηκε επί τάπητος το πρόβλημα της επιστημονικής μελέτης της «προ»ελληνικής γλώσσας, και παρ' όλο που σ' αυτόν τον τομέα έχουν συντελεσθή αναμφισβήτητες πρόοδοι, η «προ»ελληνική φιλολογία εξακολουθεί να παραγνωρίζη (και να παραγκωνίζη) έναν παράγοντα ο οποίος μπορεί να αποδειχθή ο καθοριστικώτερος και ο αποφασιστικώτερος για μια θεαματική αύξηση των γνώσεών μας για την γλώσσα των «προ»ελλήνων. Ο παράγοντας αυτός, είναι η νεοελληνική γλώσσα.

2. Και μόνο μια επιφανειακή σύγκριση «προ»ελληνικής και νεοελληνικής από λεξιλογική άποψη αρκεί για να καταδείξη ότι υφίσταται μια αδιαμφισβήτητη σχέση και επικοινωνία μεταξύ «προ»ελληνικής και νεοελληνικής, αφού πολλές από τις θεωρούμενες ως «προ»ελληνικές λέξεις, είναι σήμερα πάγκοινες. Η σταχυολόγηση των παρακάτω «προ»ελληνικών λέξεων έγινε από το πλούσιο υλικό που παραθέτει ο Ε. Furnée στο θεμελιώδες έργο του *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*, και επομένως ο χαρακτηρισμός τους ως «προ»ελληνικών έγινε επί τη βάσει φωνητικών κυρίως κριτηρίων:

«π»ε. αγαθός-ν.ε. αγαθός (αγαθιάρης), αγαπάω-αγαπάω, ἄγγος-αγγειό, ἀκρίς-ακρίδα, (ἀ)μαιρός-μαύρος, [ἀ]μυγδάλη-(α)μυγδαλιά, ἀνδράχνη-αντράκλα, ἄνηθον-άνηθος, ἀπαλός-απαλός, ἀπατάω-απατάω, ἄπιον-ἀπίδι, ἀραιός-αραιός, ἄρακος-αρακάς, ἄρχω-ἀρχοντας (οις.), ἄσβολος-ασβόλη, ἀστακός-αστακός, ἀσταφίς-σταφίδα, ἀστραπή-αστραπή, ἀσφόδελος-ασφοδείλι, ἀτρακτος-αδράχτι, ἄχυρα-(πληθ.)-ἄχυρο, ἀψίνθιον-αψιθιά, βάλαμον-βάλσαμο, βάτραχος-βάτραχος, βήξ-βήχας, βλάπτω-βλάπτω, βλίτον-βλίτο, βολβός-βορβός, βουινός-βουινό, γάβαθον-γαβάθα, γάλα-γάλα, γέφυρα-γεφύρι, γυμνός-γ(δ)υμνός, γύπη-γούβα, δάκτυλος-δάχτυλο, δάφνη-δάφνη, διφθέρα-τεφτέρι, δίψα-δίψα, ἐξαίφνης-ξαφνικά,

ἐρέβινθος-ρεβίθι, θάλαμος-θαλάμι, θάλασσα-θάλασσα, θάμνος-θάμνος, θάμβος-θάμπος, καθαρός-καθαρός, κακκάβη-κακκάβι, καλπάζω-καλπάζω, καλύβη-καλύβι, κάππαρις-κάππαρη, καρκίνος-καρτσίνι, κέγχρος-κεχρί, κεφαλή-κεφάλι, κήπος-κήπος, κίχλη-τσιχλα, κολοκύνθη-κολοκύθι, κόμβος-κόμπος, κοντός (κοντοπορεία)-κοντός, κορυδαλλός-κορυδαλλός, κορυφή-κορυφή, κόφινος-κοφίνι, κόχλος-κοχύλι, κράββατος-κρεββάτι, κροσσός-κρόσσι, κυδώνιον-κυδώνι, κυπάρισσος-κυπαρίσσι, κύπελλον-κύπελλο, κύταρον-κουτάλι, κωβιός-(κο)κωβιός, λάγνυος-λαγίνι, λαιμός-λαιμός, λεκάνη-λεκάνη, λιάρος-χλιαρός, λαός-λαός, λίνον-λινάρι, μαλάχη-μολόχα, μήλον-μήλο, μόλυβδος-μολύβι, μόρμυρος-μουργούρα, μυελός-μυαλό, μύρτος-μυρτιά, μύσταξ-μουστάκι, μύτις-μύτη, παλαμίσ-παλαμίδα, πείνα-πείνα, πέλεκυς-πελέκι, πήγανον-(α)πήγανος, πίθος-πιθάρι, πλίνθος-πλίθρα, πόλεμος-πόλεμος, πρίνος-πυρνώρι, πύργος-πύργος, ράφανος-ραπάνι, σάνδαλον-σάνταλο, σάνδυξ-σεντούκι, σέλινον-σέλινο, σπιθαλός-τσιμπλα, σκάνδιξ-σκάντζικας, σκορπίος-σκορπιός, σόγγος-ζώχος, σπάνιος-σπάνιος, σπανός-σπανός, σπάρος-σπάρος, σπήλαιον-σπηλιά, στάχυς-στάχι, στυπείον-στουπί, σῦκον-σύκο, σφάκος-σφάκα, σφόγγος-σφουγγάρι, σφόνδυλος-σφοντύλι, σχοῖνος-σχοῖνος, τρικάνη-τροκάνι, τύμπανον-τούμπανο, ὕαλιος-γυαλί, φάγρος-φαγγρί, φακός-φακή, φαλακρός-φαλακρός, φάραγξ-φαράγγι, φάρμακον-φαρμάκι, φλόμος-φλόμος, χάλιξ-χαλίκι, χάννος-χάνος, χελώνη-χελώνα, ψευδής-ψεύτης, ψίθυρος-ψίθυρος.

Εννοείται πως σ' αυτόν τον πρόχειρο κατάλογο περιλαμβάνεται ένα ελάχιστο μέρος των θεωρουμένων ως «προ»ελληνικών λέξεων που απαντούν στη νέα ελληνική, και δεν καταγράφονται βέβαια οι εναλλακτικοί ή παραγόμενοι τύποι των «προ»ελληνικών λέξεων της αρχαίας ή νέας ελληνικής. Η καταγραφή τους έγινε περισσότερο για να καταδείξει την εντυπωσιακή σχέση της νέας ελληνικής με την λεγόμενη «προελληνική».

3. Πολλοί θα εισηγοῦσαν το φαινόμενο ως απλή επιβίωση στην νέα ελληνική στοιχείων που ενσωματώθηκαν από την «προ»ελληνική στην αρχαία ελληνική, και μέσω αυτής μεταλαμπαδεύθηκαν στην νέα. Η άποψη όμως αυτή δεν ευσταθεί, γιατί

α) δεν εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η νεοελληνική, ενώ παρουσιάζει σε πολλά μια μέχρις ταυτότητας ομοιότητα προς την αρχαία, εν τούτοις δεν υιοθετεί λέξεις της που σχετίζονται με πρωταρχικές ανάγκες της ζωής (π.χ. α.ε. πῦρ-ν.ε. φωτιά, α.ε. ὕδωρ-ν.ε. νερό, α.ε. ἄρτος-ν.ε. ψωμί, α.ε. ἰχθύς-ν.ε. ψάρι, α.ε. ὄρος-ν.ε. βουνό, α.ε. σελήνη-ν.ε. φεγγάρι, α.ε. [ρίς-ν.ε. μύτη, α.ε. [ἵππος-ν.ε. ἄλογο, κ.τ.τ.). Εάν είχαν περάσει στην νέα ελληνική μέσω της αρχαίας οι «προ»ελληνικές λέξεις, θα έπρεπε πολύ περισσότερο να συνέβαινε το ίδιο με τις αντίστοιχες προς βασικές ανάγκες της ζωής, αρχαιοελληνικές.

β) δεν εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η νεοελληνική, όταν έχει να επιλέξει μεταξύ δύο τύπων, ενός αρχαιοελληνικού και ενός «προ»ελληνικού (π.χ. α.ε. σκίμπος-«π»ε. κράββατος/α.ε. ὄρος-«π»ε. βουνός/α.ε. μέλας-«π»ε. (α)μαυρός) προτιμά τον «προ»ελληνικό (κρεββάτι, βουνό, μαύρος), επιφυλάσσοντας στον αρχαιοελληνικό είτε την πλήρη εξαφάνιση (σκίμπος), είτε την περιορισμένη χρήση (πρβλ. «στα ὄρη και στα βουνά», Ψηλορείτης κ.λπ) είτε τέλος την παράλληλη χρήση (μελανός, μελανιάζω, μελάνη), με ελαφρώς διαφοροποιημένη σημασία.

4. Η μόνη λογική εξήγηση του φαινομένου θα ήταν ότι οι «προ»ελληνικές λέξεις δεν πέρασαν στην νέα ελληνική μέσω της αρχαίας, αλλά «κατ'ευσθεῖαν», ότι υπάρχει δηλαδή μια άμεση και άνευ τρίτου ενδιάμεσου σχέση και επικοινωνία (οιονεί «υπόγεια») μεταξύ «προ»ελληνικής και νεοελληνικής. Το θεωρητικό σχήμα μέσα στο οποίο εντάσσεται αυτή η υπόθεση για την προέλευση της νέας ελληνικής, έχει στις βασικές του γραμμές ως εξής:

* Στην προ του 2.000 π.Χ. εποχή, και σε χρόνο που δεν μπορεί φυσικά να προσδιορισθῆ

με σχετική έστω ακρίβεια, εξαπλώνεται και διασπάται σε μικρές ως επί το πλείστον κοινότητες, στην ηπειρωτική Ελλάδα, στα νησιά και σε ένα τμήμα της Μικράς Ασίας, ένα ευρύτατο πρωτοελληνικό στρώμα.

* Περί το 2.000 π.Χ. αρχίζουν να κατέρχονται στην Ελλάδα τα αρχαιοελληνικά φύλα που αξιοποιούν την πολιτιστική πρόοδο των Πρωτοελλήνων, αναμιγνύονται εν μέρει μαζί τους, αλλά γενικά διατηρούν --όπως άλλωστε και οι από δω και πέρα «λάθρα ζώντες» Πρωτοέλληνες-- τα ιδιαίτερα στοιχεία (γλωσσικά και άλλα) που τους έχει προσπορίσει η επί μακρόν απόσπασή τους από τις ρίζες μιας κοινής με τους αυτόχθονες γλωσσικής και πολιτιστικής παράδοσης. Μετά την κάθοδο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, την παρακμή και ηγεμονεύοντος πολιτιστικού στρώματος της αττικής διαλέκτου, και την ρωμαϊκή κατάκτηση, το πρωτοελληνικό υπόστρωμα αρχίζει, παρά τις αντιστάσεις (π.χ. αττικισμός), να αναδύεται σιγά-σιγά στην επιφάνεια.

* Αυτού κυρίως του «πρωτοελληνικού» υποστρώματος συνέχεια, αποτελεί η νέα ελληνική γλώσσα, μέχρι τα τέλη του 19ου αι. μ.Χ. τουλάχιστον. Γιατί από κει και πέρα, με τον καταλυτικό ρόλο της παιδείας, συντελέστηκε ουσιαστικά μέσα σ' έναν αιώνα, μια τόσο μεγάλης έκτασης μίξη στοιχείων της πρωτοελληνικής και αρχαιοελληνικής παράδοσης (ειδικά στην γλώσσα), ώστε να δικαιούμαστε να μιλάμε για ένα νέο ποιοτικά πολιτιστικό μέγεθος.

5. Αν επεκτείνουμε στην φωνητική τα συμπεράσματα τα σχετικά με την λεξιλογική συγγένεια «προ»ελληνικής-νεοελληνικής, τότε καταλήγουμε στην άποψη, ότι όπως ακριβώς στο θέμα των «προ»ελληνικών λέξεων της νεοελληνικής, δεν παρεμβαίνει η αρχαία, αλλά υπάρχει μια απ' ευθείας επικοινωνία, έτσι και στο ζήτημα της φωνητικής συμπεριφοράς υπάρχει επίσης μια απ' ευθείας και χωρίς τις φωνητικές επιδράσεις της αρχαίας, σχέση. Η σύμπτωση, δηλαδή, ωρισμένων φωνητικών εναλλαγών που λαμβάνουν χώραν τόσο στην «προ»ελληνική όσο και στην νεοελληνική, και μάλιστα στις ίδιες λέξεις, θα μπορούσε να σημαίνει (εφ' όσον τα φωνητικά δεδομένα της αρχαίας δεν υπεισέρχονται εδώ), ότι νέα ελληνική και «προ»ελληνική έχουν τήν ίδια φωνητική συμπεριφορά (τ.ε. ηχηρά τριβόμενα β, γ, δ και άχηα τριβόμενα φ, χ, θ). Αυτό θα εξηγούσε και τα «παράδοξα» συμφωνικά φαινόμενα της «προ»ελληνικής, τα οποία είναι παράδοξα, μόνο αν τα εξετάσουμε υπό το πρίσμα της φωνητικής της αρχαίας ελληνικής. Αντίθετα, αν εξεταστούν υπό το φως της φωνητικής συμπεριφοράς της νέας ελληνικής, και των αντιστοίχων συμφωνικών εναλλαγών που αυτή παρουσιάζει, τότε ερμηνεύονται, και σε ωρισμένες περιπτώσεις προσανατολίζουν προς ορθές κατευθύνσεις το έργο της ετυμολόγησης δισετυμολόγητων λέξεων. Τα παραδείγματα σύμπτωσης φωνητικών εναλλαγών --και μάλιστα στις ίδιες λέξεις-- «προ»ελληνικής και νεοελληνικής, είναι αρκετά: περιοριζόμαστε σε λίγα και χαρακτηριστικά:

«π»ε. άσφοδελος, σποδελός (εναλλαγή φ~π), ν.ε. ασφοδ(ε)ίλι, ασπότιλας (Τήλος).

«π»ε. βουνός, γώνος, γουνός (εναλλαγή β~γ), ν.ε. βουνό, βουνί, γουνί (Κύπρος).

«π»ε. γέφυρα, δίφουρα, δέφυρα (εναλλαγή γ~δ) ν.ε. γιοφύρι, δοχύρι (Τσακωνιά).

«π»ε. λάφνη, δάφνη (εναλλαγή λ~δ), ν.ε. δάφνη, λάφρη (Κατ. Ιταλία).

«π»ε. φλόμος, φλόνος, πλόμος (εναλλαγή φ~π/μ~ν) ν.ε. φλόμος, σπλόνος (Κεφαλονιά).

6. Ένα άλλο χαρακτηριστικό, κοινό σε «προ»ελληνική και νεοελληνική είναι η ποιικιλία των εναλλακτικών τύπων των λέξεων (σε αρκετές περιπτώσεις των ίδιων τύπων και των ίδιων λέξεων) που κάνει την εμφάνισή της ιδιαίτερα σε λέξεις που θα περιλαμβάνονταν οπωσδήποτε στο στοιχειώδες λεξιλόγιο ενός πρωτογόνου της νεολιθικής Μεσογείου (ονόματα φυτών, ζώων, ψαριών κ.τ.τ.).

Το τελευταίο από τα παραδείγματα που παρατέθηκαν παραπάνω (αυτό της λέξης «φλόμος») δίνει μια γεύση της πολυτυπίας στην οποία αναφερόμαστε. Ενώ στην «προ»ελληνική εμφανίζει περιορισμένο αριθμό εναλλακτικών τύπων, στην νεοελληνική, — και μόνο στα κατωϊταλιωτικά να περιοριστούμε — οι εναλλακτικοί τύποι πληθύνονται: flóno, sprlóno, sprónu, sfrónu, strónu, spruónu, spróna, skrónu, skróna, skruónu, stronára, sprónára.

Παρόμοιο φαινόμενο πολυτυπίας μπορούμε να παρατηρήσουμε στην «προ»ελληνική λέξη βάτραχος (α.ε. βάθρακος, βότραχος, βρόταχος, βύρθακος, βρούχετος, βρίταχος, βόρταχος) που παρουσιάζει στην νεοελληνική σωρεία τύπων, όχι μόνο στα κατωϊταλιωτικά (ντήθακο, βρήθακο, νήθακο, brósaku, mbrósaku, ντόςaku, frósaku, αντόςaku, grósaku, ακρόkasu, krókassu, αντόkasu, agrókassu, agrókasu, agrófaku, grófaku, brócharu, agrófulo, agrófallu, agrófađu, grófađu, grófayu, zgrófayu, skrófidđu, ντόtaku, ντόtiku, νutrákku, νutrákkuca, νutrakkca, νvotica, νvotrákku, νbatráce) αλλά και σε άλλες νεοελληνικές διαλέκτους όπως: βόθρακος (Κύπρος), βοθρακός (Σποράδες), βορθάκα (Πόντος), βορθακός (Κρήτη).

7. Η εξήγηση του «παράδοξου» εκ πρώτης όψεως φαινομένου της φωνητικής ποικιλίας «προ»ελληνικής και νεοελληνικής, και της συνακόλουθης πολυτυπίας που τις χαρακτηρίζει, δεν μπορεί να βασισθεί ούτε στις «γεωμετρικές» λογικής μηχανιστικές νεογραμματικές θεωρίες, οι οποίες άλλωστε αδυνατούν να δώσουν κάποια ευλογοφανή εξήγηση στα «προ»ελληνικά φωνητικά φαινόμενα — ούτε (όπως κατά κόρον έγινε με την νεοελληνική), στην επιστράτευση των νόμων της αναλογίας, του συμφυρμού, κ.λπ.

Είναι φανερό ότι, εφ' όσον οι εναλλαγές αυτές παρουσιάζονται και στην «προ»ελληνική και μάλιστα με ειδική προτίμηση στον πρωτογενή χώρο του στοιχειώδους για τον πρωτόγονο λεξιλογίου, είναι αναγκαίο να αποδεχτούμε ότι η νεοελληνική διασώζει στην προφορική παράδοση πολύ περισσότερους από την αρχαία εναλλακτικούς τύπους, μιας γλώσσας που διασπάστηκε πρώιμα, όχι καν σε διαλέκτους, αλλά σε μικρές γλωσσικές κοινότητες. Και για να υπάρχει μια τόσο ευρεία έκτασης πολυτυπία, ακόμα και στο εσωτερικό των διαλέκτων, (στα κατωϊταλιωτικά, σε ωρισμένες περιπτώσεις το κάθε χωριό διαθέτει τον δικό του τύπο!) θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η διάσπαση αυτής της γλώσσας έγινε σε ένα πρωτογενές στάδιο, όταν ακόμα τελούσε υπό διαμόρφωσιν, ήταν δηλαδή φωνητικά «ακαταστάλαχτη».

Την φωνητική αυτή «ρευστότητα» θα επέτεινε αλλά είναι σε θέση και να εξηγήσει η ύπαρξη, ήδη κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, ηχηρών και αήχων τριβομένων (όμοιων με τα νεοελληνικά β, γ, δ/φ, χ, θ) τα οποία με καταπληκτική ευκολία — όπως το δείχνει άλλωστε η συμπεριφορά της νεοελληνικής — εναλλάσσονται μεταξύ τους (π.χ. οφιά-οχιά, βλέπω-γλέπω-δέλω, σουβλα-σουγλα-σουφλα-σουχλα, ζυμώνω-ζυβώνω-ζυγώνω, κ.λπ).

8. Το λογικό συμπέρασμα της παραπάνω συλλογιστικής είναι ότι, όπως η άποψη για διάσπαση μιας πρωταρχικής ινδοευρωπαϊκής μητέρας-γλώσσας, ωδήγησε σε σύγκριση των διαφόρων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών μεταξύ τους, έτσι και η αντίληψη για διάσπαση μιας μεμονωμένης ινδοευρωπαϊκής γλώσσας, ή και στενότερα, μιας διαλέκτου, οφείλει να οδηγήσει σε μια παρόμοια πρακτική.

Αυτό σημαίνει ότι η γλωσσική έρευνα από το πεδίο της μεταξύ των διαφόρων γλωσσών συσχέτισης, μεταφέρεται στο εσωτερικό των γλωσσών (και των διαλέκτων), εγκαινιάζοντας μια μέθοδο που θα μπορούσε να ονομασθεί «ενδοσυγκριτική», και η οποία — όπως δείχνει η σωρεία των δεδομένων — μας παραπέμπει σε βαθύτερες ρίζες της γλωσσογενετικής διαδικασίας, στον μικρόκοσμο της γλώσσας.

Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας πρακτικής είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικά: Η πτώση π.χ. υγρού στις λέξεις της αρχαίας «πλόκος», «σπαρνός», «πλατάσσω», μας οδηγεί στα επίσης αρχαιοελληνικά (και σχεδόν, ή πλήρως ταυτόσημα), «πόκος», «σπανός» (σπάνιος), «πατάσσω».

Το παράδειγμα μας οδηγεί στο συμπέρασμα — που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η βσιτικότερη αρχή της ενδοσυγκριτικής μεθόδου — ότι *φωνητικές αλλαγές συνοδευόμενες από παράλληλες σημασιολογικές διαφοροποιήσεις, οδηγούν στην δημιουργία νέων λέξεων, μέσα στα πλαίσια μιας και της αυτής γλώσσας*.

Η διτυπία π.χ. της νέας ελληνικής «καλαμοκάνι»-«καλαμποκάνι» (= χονδρός κόνδυλος από καλάμι στον οποίο περιελίσσεται το νήμα) μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το «καλαμποκάνι» προήλθε εκ του *καλαμόκι και ότι αρχικά σήμαινε: καλάμι (εναλλαγή μ-μπ).

Κατά την ίδια ενδοσυγκριτική λογική, το «αγιόκλημα» προήλθε εκ του «αγριόκλημα» (πρβλ. αγράμπελη), το «ανάκαρα» (αντοχή, κουράγιο) εκ του *ανάκαρδα (πρβλ. τσακ. γκαρδιοίκου: εγκαρδιώνω, δυναμώνω/καρδαμώνω: δυναμώνω), το «τυπιάζω» (: διπλώνω), εκ του «διπλιάζω», το «κάνι», εκ του «καλάμι» (πρβλ. τσακ. καλάμι > καάμι > κάνι), το «στάζω» εκ του «σταλάζω» (πρβλ. τσακ. κατασταιάζου), το «σανίδα» εκ του «κρανίδι» (πρβλ. τσακ. κριανίδα > κσανίδα: μικρός κλάδος), το «μάσσω» εκ του «μαλάζω»-«μαλάσσω» (πρβλ. τσακ. μυλάζω > μάάζω, μάάσσω > μάσσου) κ.λπ.

9. Η αξιοποίηση των ποικίλων τύπων της νέας ελληνικής — όπως επίσης και των ποικίλων φωνητικών της εναλλαγών —, στην μελέτη της «προελληνικής βάσει της ενδοσυγκριτικής μεθόδου, αποδεικνύει ότι η λεγόμενη «προελληνική είναι κατά μέγα μέρος επίσης ελληνική, ή καλλίτερα πρωτοελληνική».

Το παράδειγμα της λέξης «κράββατος» είναι ενδεικτικό της χρησιμότητας της νέας ελληνικής, τόσο στην ετυμολογική διερεύνηση λέξεων της αρχαίας, όσο και στην πιστοποίηση της ελληνικότητάς τους. Η λέξη (που η πρώτη της εμφάνιση σημειώνεται τον 3ο αι. π.Χ., στον Ρίνθωνα), έχει κατά καιρούς υποδοθή είτε στην Λατινική (Walde-Hofmann) είτε σ' ένα «μακεδονικό»-ιλλυρικό» στρώμα (kretschmer) κ.λπ., παραγνωριζόμενου πλήρως του πιο σημαντικού δεδομένου: ότι σήμερα είναι πάγκοινη (κρεββάτι).

Μια έρευνα στο «συγγενές» περιβάλλον της λέξης στην νέα ελληνική, μας οδηγεί σε λέξεις όπως: κρεββάτα, κρεββατίνα, κρεββατωσιά, κρεββαταριά, που σημαίνουν την «σχάρα» πάνω στην οποία απλώνει τα βλαστάρια της η κληματαριά, αλλά και την ίδια κληματαριά.

Μια περαιτέρω έρευνα, νεοελληνικών και πάλι δεδομένων, μας πείθει ότι το κρεββάτι σχετίστηκε με την κρεββαταριά, διότι σε ορισμένες περιοχές, ακόμα και σήμερα φτειάζουν κρεββάτια από κλαδιά αναρριχητικών φυτών που φέρουν παραπλήσια ονομασία (δες. Ευναγγ. Φραγκάκι, Συμβολή εις την δημόδη ορολογία των φυτών, λ. ακρέβατος, σελ. 31-32).

Αν, κατά δεύτερο λόγο, θεωρήσουμε βάσει της ενδοσυγκριτικής αντίληψης — ότι κληματαριά και κρεββαταριά δεν σχετίζονται μόνο σημασιολογικά αλλά και φωνητικά (δηλ. είναι στην ουσία η ίδια λέξη απ' την οποία, λόγω της εναλλαγής μ-β, δημιουργήθηκαν δύο εναλλακτικοί τύποι, τότε δεν μπορούμε παρά να αποδεχθούμε ότι η λέξη κράββατος είναι ελληνική (αφού σχετίζεται άμεσα με το αρχαίο και νέο ελληνικό κλήμα, τσακ. κράμα), και πιο ειδικά, πρωτοελληνική. Πρωτοελληνική θα την χαρακτηρίζαμε γιατί, ενώ εμφανίζεται σχετικά όψιμα στην γραπτή αρχαιοελληνική παράδοση, ζη έναν «πόγειο», «προφορικό» βίο, καθόλου περιθωριακό: αυτό αποδεικνύει η καταδίκη της χρήσης της απ' τον αττικιστή Φρόνιχο, («Σκίμπους λέγε, αλλά μή κράββατος»), η συνήθης χρήση της στην

Καινή Διαθήκη, και η παντελής επικράτησή της στην σύγχρονη νεοελληνική.

10. Η εφαρμογή της νεοελληνικής φωνητικής λογικής στη μελέτη της «προ»ελληνικής αποδεικνύεται γόνιμη και στην περίπτωση των παρακάτω τεσσάρων ««προ»ελληνικών» λέξεων (άθερινα, θάλαμος, σίτος, τύραννος).

* άθερινα: Η λέξη ετυμολογείται βάσει του νεοελληνικού (ηπειρωτικού)

άφρινα (= μικρός ιχθύς, η αλλαχού αθερίνα. Επίσης, ο *αφρός* του άλατος), ήτοι το *αφρόψαρο*. Η συνήθης στην νεοελληνική εναλλαγή των αήχων τριβομένων (φ~θ) πρέπει να έχη λάβει χώραν από πολύ παλιά, ήδη στα πλαίσια της πρωτοελληνικής.

θάλαμος: Και στην περίπτωση της «προ»ελληνικής λέξης «θάλαμος» (ν.ε. θαλάμι = η τρύπα, η φωλιά —συνήθως του χταποδιού— κυκλαδ. θολάμι, τσακ. φαλάμι), θα υποθετή α) ότι το θ του θάλαμος αντιπροσώπευε στην πρωτοελληνική, όπως συμβαίνει και στην νεοελληνική, άηχο τριβόμενο φθόγγο, και β) ότι η νεοελληνική σημασία «τρύπα», παραπέμπει σε πρωτογενείς εμπειρίες, όταν ακόμα οι κατοικίες των ανθρώπων ήταν απλές «τρύπες», σπηλιές, και όχι οι πολυτελείς θάλαμοι της μυκηναϊκής εποχής.

Αυτό άλλωστε αποδεικνύει η χρήση του θηλυκού «θαλάμη» (= κοίτη, φωλιά, «τρύπα»), από τον Όμηρο («πολύποδος θαλάμης έξελκομένοιο», *Οδ. ε* 432), ή του «θαλαμιά» (*Ιων. θαλαμιή*: η εν τη πλευρά του πλοίου οπή, δι' ης εξήρχετο και εν η εκινείτο η κώπη του θαλαμίτου) από τον Ηρόδοτο («διά θαλαμιής διελείν τινα» 5,33). Και δεν μπορεί κανείς να μην εκπλήσσεται από την επιμονή της νεοελληνικής να διασώζη λέξεις όχι απλώς «προ»ελληνικές, αλλά κατά κανόνα με την πρωταρχική τους και μόνο σημασία.

Η υπόθεση για την φωνητική αξία του θ, φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την σύγκριση με αλλότυπους της λέξης όπως «σκάβη» «σαλάμβη» (= οπή, φεγγίτης, πύλη, καπνοδόχη, ή θύρα, *Σοφ. Απόσπ. 1093, Λυκόφρ. 98*). Το του Ησυχίου «σκάβους: θυρών όπάς» δείχνει ότι η τροπή θ-μ>σ-β έλαβε χώραν όχι μόνο στο θαλάμη>σκλά(μ)βη, αλλά και στο θάλαμος>σκάβος. Η επαλλαγή θ>σ, είναι δυνατή, μόνο εάν το θ είναι τριβόμενος φθόγγος (όπως δηλαδή συμβαίνει στην δωρική διάλεκτο, πρβλ. «ναί τώ σιάω», «παρσένε» στον Αριστοφάνη, «σύματος» στον Θουκυδίδη, «σιών» στον Αλκμάνα κ.λπ). Από την στιγμή που αποδεχόμαστε κάτι τέτοιο, και δεδομένης της ποικιλίας που παρουσιάζουν οι φωνητικές εναλλαγές στην «προ»ελληνική (= πρωτοελληνική) δεν είναι αβάσιμη η περαιτέρω συσχέτιση του θάλαμος με τα «χηραμός» (= χάσμα, ρωγή, *χαραμάδα*, τρύπα, *Ιλ. Φ* 495, εναλλαγή θ~χ), «χηλαμός» (εναλλαγή λ~ρ, πρβλ. σχόλιο του Ευσταθίου 1248.53 στο φ της *Ιλιάδος*: «καί μέχρι δέ ἄρτι πολλοί τῶν Ἑλλαδικῶν καί μάλιστα τῶν κατά Πελοπόννησον χηλαμούς τάς περί θάλασσαν ῥωγάδας πέτρας φασί κατά τινα παραφθοράν»). Η νεοελληνική «χαραμάδα» «χαραματιά» συμφωνεί με το του Ησυχίου «χηραμός» («ή τής γής διάστασις, οίον χηραμός»), και σχετίζεται βεβαίως με τα «χηραμίς», «χηραμύς» (= *χαραμάδα*, οπή, κοίλωμα, χάσμα), που παράγονται επομένως από το θέμα του ρήματος «χαράσσω», (πρβλ. α.ε. *χάραξ*, ν.ε. *χαρακιά*, *χάρα(γ)μα*, *χαράζω*, *χαρα(γ)ματιά*, *χαρα(γ)μάδα*, *χαρά(γ)ματα* κ.λπ). Επομένως ο θάλαμος πρέπει να προήλθε εκ του *χάραγμος>*χάραμος>*χάλαμος με εναλλαγή χ~θ. Η εναλλαγή αυτή (σε ομόρριζες λέξεις) φαίνεται να υποκείται και των νεοελληνικών διαλεκτικών τύπων «θαλαμώνου» (= εξαφανίζω, ιδίωμα Μελενίκου) και «χαραμώνου» (= καταχανιάζω, κρύβω, τσακόνικα) που η βασική τους σημασία θα ήταν: χώνω σε μια χαραμάδα, τρύπα. Οι ποικίλες φωνητικές εναλλαγές και παράλληλες σημασιολογικές διαφοροποιήσεις μς οδηγούν πιστεύω μέχρι το μακεδονικό κάραβος (: Ησ... «ἄπό δέ Μακεδόνων ἡ πύλη»).

* σίτος: Η ομοιότητα των νεοελληνικών λέξεων κριθάρι-σιτάρι (που παραπέμπει άλλωστε στην ομοιότητα των σημαιομένων) δεν είναι τυχαία. Η μελέτη τους βάσει της ενδοσι-

γκριτικής μεθόδου - αξιοποιουμένων παραλλήλως των φωνητικών φαινομένων, ως επί το πλείστον της τσακωνικής— μας πείθει ότι η λέξη σιτάρι επήγασε εκ του κριθάρι > *κζιθάρι (πρβλ. τσακ. κρίσα, κζισα: το κριθάρι). Είναι χαρακτηριστικό ότι η μικρή φλεγμονή στο μάτι, που απανταχού της Ελλάδος ονομάζεται «κριθαράκι, στην κρητική διάλεκτο παρουσιάζεται με τη μορφή «τσιτός». (= λήθιασις εν τοις βλεφάροις, το κοινώς κριθαράκι), που πρέπει να προήλθε εκ του *κρίθος, όπως άλλωστε και ο ζύθος, ο οποίος είναι παράγωγο του κριθαριού. Κατά παρόμοιο τρόπο και ο σίτος (*κρίθος > *κζίθος* > κζίτος > σίτος), πρβλ. τσακ. κρανίδα > κσανίδα > σανίδα.

Η κρητική επίσης λέξη «τσιτά» (= το αγκάθι, αλλά και κάθε τι το αιχμηρόν που νύσσει, ιδίως εκείνα που παραμένουν κάτω απ' την επιδερμίδα), που είναι εμφανώς συγγενής προς την λέξη «τσιτός» (= κριθαράκι), μας παραπέμπει στην ταυτόσημη κ.ν.ε. «σκληθίθρα» και μέσω αυτής σε τύπο *σκληθίθρι απ' τον οποίο πρέπει να προέρχεται το κριθάρι (αλλού: κλιθάρι). Αν η συσχέτιση είναι σωστή, το κριθάρι πρέπει να ωνοματίστηκε από τα μυτερά του άγανα.

* Η λέξη *τύραννος, τυραννίς*, που θεωρείται επίσης προελληνική, απαντά στην νέα ελληνική εμπλουτισμένη «περιέργωσις» με ένα προ του ν εμφανιζόμενο γ η χ (τυραγνώ, τυραγιέμαι, τυράνια, τουραχνώ), το οποίο φαίνεται να είναι πρωτογενές στοιχείο της ρίζας, και να μπορή να εξηγήσει την εμφάνιση των δυο ν στην αρχαία ελληνική λέξη (ήτοι [τυραγνώ > τυραννώ, με αφομοίωση, πρβλ. έγνοια > έ(ν)νοια). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σημασία της λέξης στην νέα ελληνική, που παραπέμπει σε πρωτογενέστερες σημασιολογικές αποχρώσεις (ν.ε. τυρα(γ)νώ, τυραγνίζω: βασανίζω, κακοποιώ —ιδίως ζώα—, κακομεταχειρίζομαι/τυρα(γ)νιέμαι: βασανίζομαι, υποφέρω/τυρα(γ)νισμένος: τάλαιπωρημένος, βασανισμένος κ.λπ).

Δεν μπορεί κανείς να μη συνδέσει το κοινό «τυραγνίζω» με το κρητικό «τρυγουνίζω» (= βασανίζω κάποιον λόγω ή έργω, υποβάλλω σε κάποια ψυχική δοκιμασία), το οποίο παρουσιάζει και εναλλακτικό τύπο «τρυγώ» (πρβλ. έκφραση: «Δε φοβάσαι μωρέ να με τρυγάς σαν το σκούληκα»). Επειδή δε το «τρυγώ» εμφανίζεται εδώ με την σημασία περίπου του «τρώγω» (πρβλ. και «τρυγώ το αμπέλι», «τρυγώ το μέλι» κ.λπ) του οποίου άλλωστε πρέπει να είναι εναλλακτικός τύπος, δεν θα ήταν άτοπο να υποθέσει κανείς ότι όλες αυτές οι σημασίες και λέξεις, έχουν ως βάση τους μια ηχοποιητή ρίζα που μιμείται το «πρίζιμο» των δοντιών καθώς «τραγανίζουν» (εμφανής η ομοιότητα προς το «τρυγουνίζω») την τροφή, αν και υπάρχει μια τουλάχιστον περίπτωση, όπου το τρίξιμο των δοντιών οφείλεται σε άλλους λόγους: πρόκειται για το κρητικό «αποδρακανίζω»-«αποδρακουνίζω» (= καιροφυλαχτώ για εκδίκηση, απειλώ, τριζώ τα δόντια μου). Εκ του «τραγανίζω» επομένως, περάσαμε στο «τρυγουνίζω» για να καταλήξουμε στα «τυραγνίζω»-«τυραγνώ»-«τυραννώ».

11. Λόγω ακριβώς της ιδιότητάς της να παραπέμπη στα βαθύτερα στρώματα της καθ' όλου ελληνικής, η νέα ελληνική μπορεί να βοηθήσει στην ετυμολόγηση όχι μόνο πρωτοελληνικών αλλά και αρχαιοελληνικών λέξεων, όπως το δείχνουν τα παρακάτω παρατιθέμενα παραδείγματα:

* *πλατάσσω*. Εδώ, εκτός της δημιουργίας του πατάσσω (με πτώση υγρού), στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, η εναλλαγή π~φ, που επισυμβαίνει *πράγματι και αναντίρρητα* στην νέα ελληνική, μας οδηγεί σε τύπους φαντάζω, φαντάσσω, φανταξιά, που είναι από σημασιολογική άποψη πρωτογενέστεροι της αρχαιοελληνικής «φαντασίας» και δείχνουν παραστατικώτατα πώς απ' την έννοια του «πλήττειν» και «πλήττεσθαι» περάσαμε στην έννοια της φαντασίας, του φαντάσματος, κ.τ.τ.

Στη Κρήτη, τα σχετικά ρήματα φαντάζω, φαντάζομαι, έχουν την σημασία «χτυπώ»,

«χτυπιέμαι», «πειράζομαι από πονηρά πνεύματα», π.χ. «Τα ἔχει χαμημένα, ο κακομοίρης, απού τοτεσάς που εφαντάχτηκε μια νύχτα που γιάγερνε απού τη χώρα», «Μη περνάς νύχτα απού το “βούλακα” που σκοτωθήκανε οι ανθρώποι, γιατί φαντάσσει».

Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ο Μαν. Πιτυκάκης (*Το γλωσσικό ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης*) ερμηνεύει την κρητική λέξη «αφανταξιά» (και φανταξιά): «Το φάντασμα της κοινής. Όραμα πνευμάτων κακοποιών, που παρουσιάζονται υπό διάφορες μορφές, ιδίως τη νύχτα αλλά και το καταμεσήμερο, για να “πατάξουν”, να βλάψουν τους ανθρώπους».

Στην ίδια πρωτογενή σημασία του φαντάσσω (= πατάσσω) παραπέμπουν και τα της κοινής νεοελληνικής α) «φαντασμένος» ήτοι «βαρεμένος» και κατ' επέκτασιν ο άνθρωπος που ζη με φαντασιώσεις, ο κομπαστής, ο οϊηματίας (ό,τι και το αρχ. ελλ. «φαναστατής»), β) «φαναχτερός» π.χ. «φαναχτερό» χρώμα, δηλ. χρώμα που «φαντάζει» που «χτυπάει» στο μάτι.

Αλλά το ότι η εναλλαγή π~φ, στην συγκεκριμένη περίπτωση, δεν είναι πλάσμα της φαντασίας μας, το αποδεικνύει το επίσης κρητικό, πατάσσω (= τύπτω, κτυπώ, ενοχλώ, σκαρώνω φάρσες κ.λπ), αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι «πατάσσουν κατ' εξοχήν οι διάβολοι και οι νεράιδες και όλα τα κακά και πονηρά πνεύματα», πρβλ. «Αυτός ο κακομοίρης επαραλόισε γιατί μια νύχτα τον επατάξανε οι νεράιδες».

* *πλόκος*. Πλην της πτώσης του υγρού, μέσω της οποίας οδηγήμαστε στον τύπο «πόκος» (πρβλ. ν.ε. *πλοκάρι~ποκάρι*), η νέα ελληνική μας προσανατολίζει και προς την διερεύνηση μιας άλλης, «παράδοξης» φωνητικής εναλλαγής πλ~κλ. Πρόκειται για τους παράλληλους τύπους «περιπλοκάδα» και «περικοκλάδα», που προϋποθέτουν ενδιάμεσο τύπο *περικλοκάδα. Ασχέτως του πώς εξηγείται η εναλλαγή αυτή, το ζήτημα είναι ότι συμβαίνει. Ανιχνεύεται μάλιστα, τόσο στα αρχαιοελληνικά *κρέκω* (= κτυπώ το ύφασμα διά της κερκίδος, υφαίνω, ήτοι *πλέκω*), *κρόκη* (= υφάδι, κλωστή, νήμα, στον πληθ. έριον, μαλλί δηλ. ό,τι και τα «πλόκος», «πόκος»), *κερκίς*, (πρβλ. *κρέκω~κέρκω*), όσο και στα νεοελληνικά *κροκύρι* (= το κολόκουρο, το κακής ποιότητας μαλλί, ακατάλληλο για γνέσιμο, τσακωνιά), *κοκάρι* (και *ποκάρι* και *μποκάρι*, το μαλλί του προβάτου ή του αρνιού, από το καλοκαιρινό κούρεμα, Κρήτη), *κορκίδα* (= το κατώτερης ποιότητας μαλλί των προβάτων ή λιναρί, που απομένει από το «χεροχτένισμα», Κρήτη), *κόρκιν* (= ράκος, κουρέλι, Πόντος), *κορέλλα* (= ράκη, κουρέλια, Πόντος) κ.λπ. Η τελευταία σημασία, που παίρνει το κροκύρι ή κορκίδι στον Πόντο (= κουρέλι, άχρηστο τελείως) μας δίνει και την ετυμολογική (και σημασιολογική) ρίζα της λέξης κουρέλι (εκ του *κουρκέλι: κακής ποιότητας μαλλί). Αλλά και αν θεωρήσουμε ότι πλάι στους τύπους πλεξάνα, πλεξίδα, πλεξούδα, που χρησιμοποιούνται για τα μαλλιά των κοριτσιών, χρησιμοποιούνταν και οι τύποι «κορκίδα», *κλοκίδα», εύκολο είναι να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι με πτώση υγρού (πρβλ. *πλοκάρι~ποκάρι*, *κλοκάρι~κοκάρι) φθάσαμε στην *κοκίδα, και με την προ του ι ουράνωση του κ, στην κοσιίδα και τον κόσσο. Κοσιίδα και πλεξίδα είναι η ίδια λέξη, κόσσος και κροσσός και πλόκος, επίσης.

12. Στην δεύτερη έκδοση του έργου του *The decipherment of Linear B*, ο Τζων Τσάντγουϊκ, σε μια σύντομη αναφορά του στην Γραμμική Α', έγραφε και τα εξής χαρακτηριστικά: «Μόνο μια λέξη της Γραμμικής Α είναι σίγουρο τι σημαίνει: η λέξη “κου-ρο” που προηγείται των αριθμητικών συνόλων και που πρέπει να σημαίνει κάτι σαν “σύνολο” ή “τόσο” (...). Αν βρίσκαμε μια τέτοια λέξη σε μια γνωστή γλώσσα, το μυστήριο της Γραμμικής Α' ίσως και να λυνόταν...»

Με βάση όλα όσα υποστηρίχθηκαν προηγουμένως, σχετικά με την πιθανότητα η νεοελ-

ληνική να διασώζη, σε πολλά, πρωτογενέστερους τύπους της καθ' όλου ελληνικής, διατυπώνεται η υπόθεση ότι η λέξη «κου-ρο» μπορεί να είναι πρωτοελληνική, και να σχετίζεται με το αρχ. ελλ. [δλος και οὔλος [τ.ε. κουρο: (το) όλον].

Τα στοιχεία που κάνουν πιθανή την υπόθεση είναι:

α) Η λέξη «κου-ρο» μοιάζει να ταυτίζεται με τον νεοελληνικό διαλεκτικό τύπο «γούλο» (και «βούλο» και ούλο). Το πρόβλημα έγκειται στο ότι η νέα ελληνική παρουσιάζει στην περίπτωση του «γούλο» ένα «προθετικό» σύμφωνο το οποίο από την παραδοσιακή ελληνική γλωσσολογία θεωρείται όχι πρωτογενές στοιχείο που διατηρήθηκε (οπότε θα είχε λόγο εμφάνισης και στην Γραμμική Α') αλλά καρπός μεταγενέστερης εξέλιξης.

Όπως όμως έχει υποστηριχθεί και από άλλους, παλαιότερα, αλλά και στις μέρες μας, τα «προθετικά» λεγόμενα σύμφωνα της νέας ελληνικής, κατόπιν συγκρίσεως με δεδομένα άλλων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, αποδεικνύονται οργανικά στοιχεία των ριζών των λέξεων, και όχι επείσακτα (πρβλ. α.ε. νήθω, ν.ε. γνήθω, γερμ. knüthen). Άλλωστε και η αναγραφή της δασείας στο αρχαίο [«δλος» δείχνει ότι κάποτε ακουγόταν το προ του φωνήεντος δασύ πνεύμα. (πρβλ. α.ε. [υῖός-ν.ε. υγιός).

β) Στην πινακίδα απ' την Αγία Τριάδα αρ. 122 (Α.Τ. 122 α,β) εμφανίζονται τρία σύνολα εκ των οποίων το τρίτο συνοδεύεται από λέξη που φαίνεται να λειτουργή ως επιθετικός προσδιορισμός, ο οποίος ορίζει την ειδοποιό διαφορά του τρίτου συνόλου εν σχέσει προς τα δύο πρώτα. (είναι το άρθρισμά τους). Ανεξαρτήτως του ποια είναι η αξία του πρώτου συλλαβογράμματος της λέξης αυτής, είναι σαφές ότι το δεύτερο αντιστοιχεί στην συλλαβή «το» (-χ; - το κου-ρο). Έχουμε άραγε εδώ, μια κατ' αριθμό και πτώση συμφωνία δύο λέξεων ουδετέρου γένους.

γ) Η πινακίδα από την Ζάκρο αρ. 17 (Ζ, 17, α), εμφανίζει εν κατακλείδι την λέξη «κου-ρα». Παρ' όλο που το πάνω τμήμα της πινακίδας λείπει, τόσο η θέση της λέξης στο τέλος του κειμένου, όσο και η αναγραφόμενη στο πλάι της ποσότητα (κατά πολύ μεγαλύτερη των προηγούμενων), δίνει την εντύπωση πως έχουμε εδώ να κάνουμε με έναν τύπο της λέξης για το σύνολο (κου-ρο).

Η συσχέτιση με το νεοελληνικό «γούλο» μπορεί να γίνη κι εδώ, αν θεωρήσουμε ότι έχουμε προ οφθαλμών την ονομαστική πληθυντικού («γούλα»).

* Στην πινακίδα ΑΤ 16, παρουσιάζεται στην πρώτη θέση η λέξη ΚΑ-ΚΟΥ-ΠΑ. Η παρουσία του ιδεογράμματος του αργαλειού στην ίδια πινακίδα, υποβάλλει την εντύπωση ότι η λέξη σχετίζεται με την ύφανση.

Ίσως εδώ να πρόκειται για την λέξη «κακιούφα» (= υφάδι) που απαντά στην τσακωνική (πρβλ. «Έκι βάνα κακιούφα τα μασούζα, για να φάνη ταχία»: έβαζε, τύλιγε υφάδι στα μασούρια - στα μικρά καλάμια - για να υφάνη αύριο). Ο Θ. Κωστάκης ετυμολογεί την λέξη από το «κατα-υφή». Και ρήμα «κακιουφούκου» [πρβλ. «εκακιουφούκα τον ίτε», έβαλα υφάδι στα μασούρια για (να υφάνω) το πανί].

* Στην πινακίδα ΑΤ 24,α, στην πρώτη και πάλι θέση, εμφανίζεται η λέξη ΚΟΥ-ΠΑ3-ΡΙ-ΓΙΑ. Στην ίδια πλευρά, το ιδεόγραμμα του μαλλιού (ΜΑ-ΡΟΥ), κάνει την εμφάνισή του πέντε φορές. Ο πειρασμός να συσχετίσουμε την λέξη με την νεοελληνική «κουβάρι» (πλ. κουβάρια, μεσν. κουβάριον < κοβάριον και κωβάριον: σφαίρα) είναι μεγάλος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Allen Sidney, *Vox Graeca: the pronunciation of classical Greek*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Αναγνώστου Σπυριδών, *Λεσβιακά, ήτοι συλλογή λαογραφικών περί Λέσβου πραγματειών*, τυπ.

- Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις, 1903.
- Ανδριώτης Νικόλαος, *Το γλωσσικό ιδίωμα του Μελενίκου*, επιμέλεια-πρόλογος-εισαγωγή Ε. Παπαδοπούλου-Χρ. Τζιτζιλή, εκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1989.
- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Ηπειρωτικόν γλωσσάριον*, τυπ. Π.Α. Πετράκου, εν Αθήναις, 1909.
- Brice W.C., *Inscriptions in the Minoan linear script of class A*, Oxford University Press, London, 1961.
- Chadwick John, *The decipherment of Linear B*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
- Furnée E.G., *Di wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*, The Hague, Paris, 1972.
- Κωστάκης Θανάσης, Π. Λεξικό της Τσακωνικής διαλέκτου, Τ. 3, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 1987.
- Παντελίδης Χρίστος, *Φωνητική των νεοελληνικών ιδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου και Ικαρίας*, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1929.
- Παπαδόπουλος Άνθιμος, *Ιστορικών λεξικόν της ποντικής διαλέκτου*, τ. 2, Αθήναι, 1958.
- Πιτυκάκης Μανώλης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της ανατολικής Κρήτης*, τ. 2, εκδ. Πολιτιστικής και Λαογραφικής εταιρείας άπάνω Μεραμπέλου-Νεαπόλεως Κρήτης, χχ εκδ. (βραβείο της γλωσσικής εν Αθήναις εταιρείας 1971).
- Πλάτωνος Ν.-Brice W.C., *Ενεπίγραφοι πινακίδες και πίθοι γραμμικού συστήματος Α εκ Ζάκρου*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 85, Αθήναι 1975.
- Rohlf's Gerhard, *Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität*, εκδ. Max Niemeyer, Halle, 1930.
- Σακελλάριος Αθανάσιος, *Τα Κυπριακά*, τ. 2, τυπ. Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι, 1890-91.
- Shipp George, *Modern greek evidence for the ancient greek Vocabulary*, Sydney University Press, Sydney, 1979.
- Φραγκάκι Ευαγγελία, *Συμβολή εις την δημώδη ορολογίαν των φυτών*, Αθήναι, 1969.
- Χελντράιχ Θ.-Μηλιαράκη Σ., *Λεξικό των δημωδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος*, φωτομηχανική επανέκδοση Αφών Τολίδη, 1980.

